

Насыров Т.

МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮК ЖАНА М. В. ФРУНЗЕ

Насыров Т.

ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ И М. В. ФРУНЗЕ

T. Nasyrov

STATEHOOD AND M. V. FRUNZE

УДК: 947.1/9

Макалада мындан 90 жыл мурда Кыргыз АССРинин түзүлүшү учурдагы эгемендүүлүккө, өз алдынчалыкка ээ болушубузга укуктук негиз болуп бергендиги жана ага М.В. Фрунзенин кошкон салымы жөнүндө баяндалган.

Негизги сөздөр: мамлекеттүүлүк, манифест, көтөрүлүш, пролетариат диктатурасы, Совет бийлиги, автономия, республика, токтом, эгемендүүлүк.

В статье о говорится о событиях 90-летней давности, о становлении киргизской АССР, о внесенном в это вкладе М.В. Фрунзе, что послужило правовой основой для современной независимости, суверенитета страны.

Ключевые слова: государственность, манифест, восстание, диктатура пролетариата, власть совета, автономия, республика, постановление, суверенитет.

The article refers to the events of 90 years ago, about the formation of the Kirghiz ASSR, on the contribution made to this M.V. Frunze, which served as the legal basis for the modern independence, sovereignty of the country.

Key words: statehood manifesto uprising, the dictatorship of the proletariat, the power board autonomy republic decree sovereignty.

Бүгүнкү күндө кыргыз элинин тарыхы ары дегенде б. з. ч. 5-миң жылдыктан башталып, анын мамлекет түптөгөнүнө бери дегенде 2200 жыл убакыт болгону тастыкталып, эл аралык илимде кабыл алынды. Ушул узак мезгилде Кыргыз мамлекети бирде күч алып, бирде чачылып, Борбордук Азияда өзүнүн татыктуу ордун эч жоготпой, ардайым мамлекеттүүлүгүн сактап, өстүрүп келген. Бирок 1876-жылы 19-февралда Кокон хандыгы жоюлуп, бардык эли-жери Россия империясына кошулгандыгы жөнүндө падышанын манифести жарыяланган. Ушул окуядан тартып дүйнөнүн саясий картасында кыргыздарга тиешелүү мамлекет эч жерде калбай калган. Ошентип Кыргыздар Россия империясынын курамында болуп, кыргыз эли мамлекеттүүлүккө жетмек тургай, толук бойдон колониянын ашынган түрүнө кабылып, 1916-жылы адам чыдагыс эзүүгө каршы көтөрүлүп, ал көтөрүлүш падышачылык тарабынан өтө жырткычтык менен басылып, эл жоголуп кетүү коркунучуна туш болгон.

Элдин бактысына падышаны тактан кулатып пролетариат диктатурасы орноп, Совет бийлиги түзүлгөн. Бул окуя кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылдызы жанып, кайра жаралуунун таң шооласынан үмүттөндүргөн.

Тарых барактарында Кара-Кыргыз Автономиялуу областынын (ККАО) уюштуруу съездинде эле (1925-ж. март) ага катышкан делегаттар союздук өкмөткө ККАОну Кыргыз Автономиялуу областы

(КАО) деп кайра атоо сунушу менен кайрылган. Ушул эле уюштуруу съездинде делегаттар автономиялуу областы Кыргыз Автономиялуу Республикасына айландыруу өтүнүчү менен да кайрылышкан болчу деп белгиленет.

Бул жерде делегаттардын сунушун союздук өкмөт оңой-олтоң эле канааттандырган деп түшүнүүгө болбойт, анткени өтө катуу каршылыктар, бут тосуулар, көрө албастыктар ж. б. тоскоолдуктарга тушуккан. Ушундай кырдаалда мамлекеттүүлүктүн түзүлүшүнө зор салымын кошушкан инсандардын кээ бири айтылса, башка бирөөлөрү айтылбай жүрөт.

Ошондой аты аталбай жүргөн инсандардын бири – жердешибиз Михаил Васильевич Фрунзе. Ал 1885-жылы 2-февралда (эски стиль боюнча 21-январь) Пишпек шаарында фельдшердин үй-бүлөсүндө жарык дүйнөгө келген. Атасы – Василий Михайлович Фрунзе (1854-февр.1897), улуту молдован. Москва фельдшерлик мектебин аякташы менен армияга чакырылган да Туркестанга жөнөтүлгөн. 1879-жылы аскердик кызматынын мөөнөтү аяктагандан кийин Пишпекке жайланышкан да өмүрүнүн акырына чейин фельдшер болуп эмгектенген.

Апасы – Мавра Ефимовна Бочкарева (1861-1933), Воронеж губерниясынан көчүп келген орус дыйкандарынын үй-бүлөсүнөн чыккан.

1879-жылы Василий Михайлович Фрунзе менен турмуш курган. Күйөөсү экөө беш балалуу (уулдары – Константин жана Михаил, кыздары – Людмила, Клавдия жана Лидия) болушкан. Михаил Фрунзе 1896-жылы 7 жашында Верныйдагы (азыркы Алма-Ата) эркектер гимназиясына тапшырып, аны алтын медаль менен аяктаган. 1904-жылы Петербургдагы политехникалык институттун экономикалык факультетинде окуп жүрүп, революциялык иштерге аралашкан. Бир нече жолу революциялык иштери үчүн камакка алынган. Октябрь революциясынан кийин граждандык согуш мезгилинде Чыгыш фронтун, Түркстан, Түштүк фронтторун жетектеген.

1920-жылы 3-декабрда Украинада революциялык аскердик Советтин өкүлү (уполномочен), Украина жана Крымдагы куралдуу күчтөрдүн башкы командачысы болуп дайындалган, ошол эле убакта Украинанын большевиктер-компартиясынын борбордук комитетинде саясий бюросунун мүчөлүгүнө шайланган, ал эми 1922-жылдын февралынан Украинанын эл комиссарлар советинин төрагасынын орун басары болуп иштеген.

1921-жылы ноябрь – 1922-жылы январь аралыгында Украина менен Турциянын өз ара мамилелерин орнотуу үчүн Анкарага өзгөчө кырдаалдагы элчиликте жетектеп барган да, Ататүрк менен сүйлөшүүнү жүргүзгөн.

1924-жылы 14-мартта СССРдин революциялык аскердик Советинин төрагасынын орун басары, согуш жана деңиз иштери боюнча эл комиссары болуп дайындалган. Ушундан соң апрелден баштап бир эле убакта Кызыл Армия штабынын жана жумушчу-дыйкан Кызыл Армиясынын аскердик академиясынын начальниги болуп иштеген. Ал эми 1925-жылы 26-январдан СССРдин революциялык аскердик Советинин төрагасы, согуш жана деңиз иштери боюнча эл комиссары болуп дайындалып иштей баштаган. Ушул эле жылы 31-октябрда ооругандыгына байланыштуу операция учурунда (40 жашында) каза тапкан.

Ал Бүткүл россиялык БАКтын, СССР БАКтын президиумунун мүчөсү, 1921-жылдан РКП (б) БК мүчөсү, 1924-жылдан БК саясий бюросунун мүчөлүгүнө кандидат жана РКП(б) БК уюштуруу бюросунун мүчөлүгүнө кандидат болгон.

1924–1925-жылдарда М.В. Фрунзенин жетекчилиги астында аскердик реформа жүргүзүлгөн жана ал бир катар аскердик-теориялык эмгектердин автору болуп эсептелет.

Орто Азия аймагында жана азыркы Казакстандын бир бөлүгүндө совет бийлиги орногондон кийин Түркстан автономиялуу советтик социалисттик республикасы (ТАССР), Бухара жана Хорезм элдик республикасы деген үч мамлекеттик түзүлүш пайда болгон. Бул үч республика мурдагы Түркстан генерал-губернаторлугунун, Бухара эмиратынын жана Хива хандыгынын администрациялык чектеринде түзүлгөн. Кыргызстан мына ушул ТАССРдин курамына кирген.

Кыргыз эли ТАССРдин Жети-Суу, Фергана, Сыр-Дарья жана Самарканд областарынын аймагында бөлүндү болуп калган. Мындай бөлүндү болгон абал революцияга чейин эле орун алып кийин деле өзгөргөн жок. Бул областтарда кыргыздар этникалык азчылыкты түзүшүп, көпчүлүк убакта алардын кызыкчылыктары этибарга алынбай калган.

Ушуга байланыштуу 1921-жылы Алматыда болгон кеңешмеде биринчи жолу Түркстан АССРнин курамында Тоолуу Кыргыз областын түзүү маселеси көтөрүлгөн, бирок анда бул маселе чечилбей калган. Кыргыздар үчүн ушундай начар абал аз келгенсип 1920-жылы 16-июлда Түркстан АССРнин курамынан жаңы мамлекет-Кыргыз АССРи (азыркы казактар) бөлүнүп чыкканда, бул мамлекеттин курамына Жети-Суу жана Сыр-Дарья областтары да кирген болчу. Иш жүзүндө өз тагдырын өзү чечүүсүнө эч мүмкүнчүлүк калтырбай, кыргыздарды эки мамлекеттин ортосунда бөлүп салышкан. Бул чечим кыргыздардын саясий абалын бир кыйла оордоткон. Анткени кыргыздар мурда бир автономиялуу республиканын курамына кирсе, эми эки автономиялуу республикага бөлүнүп, алардын келечекте улут

катары сакталып калуу же калбоо маселеси күн тартибинде турган.

Буга макул болбогон кыргыз интеллигенциясынын алдыңкы өкүлдөрү А. Сыдыков, И. Арабаев, Ж. Абдрахманов 1922-жылы мартта кыргыз уездерин бөлүп, өз алдынча Тоолуу Кыргыз областын түзүү сунушун кайрадан Түркстан Борбордук Аткаруу Комитетине жолдошкон. Алардын максаты кыргыз эли «өз тагдырын өзү чечсе» деген тилекте болушкан. Бирок Ташкенттеги, Верныйдагы (азыркы Алмата) бул ой-тилекке каршылыктар партиялык куру сөздөрдү, аппараттык айла-амалдарды кара өзгөйлүк менен пайдаланып, Москвадан колдоо алышып (улуттар маселеси боюнча эл комиссары И. В. Сталинден телеграмма алынган) кыргыз советтик мамлекеттүүлүгүн куруунун башталышын үзгүлтүккө учуратышып, анын демилгечилерин буржуазиялык улутчулдар жана ал тургай контрреволюциячылдар катары айыпташкан.

Интервенция жана жарандык согуш мезгилинде пролетариат диктатурасы өзүнүн бийлигин сактап, жеңиш менен аяктады да совет эли тынч жашоого өтүшкөн. Ушундан соң Комиссарлар Советинде мындан ары мамлекетибиз кандай формада болот, анын аты кандай деп аталыш керек деген маселе чыккан. Ошол мезгилдеги окумуштуулардан, саясий жана мамлекеттик ишмерлерден, башкы аскер башчылардан ж. б. катмарлардын өкүлдөрүнөн «Совет республикасы», «Россия федерациясы», «Жумушчу-дыйкан республикасы» дагы ушул сыяктуу бир топ сунуштар түшкөн. Ошолордун ичинде М.В. Фрунзенин мамлекетибизди «СССР» («Союз Советских Социалистических Республик») деп атаганыбыз идеябыздын түпкү максатына дал келет деген сунушу Эл Комиссарлар Советинин бардык мүчөлөрүнө жана анын төрагасы В. И. Ленинге жагат.

Ошентип 1922-жылы 30-декабрда Советтердин Бүткүл Россиялык I съезди РСФСР, Украина, Белоруссия жана Закавказье федерациясын бириктирип, Советтик Социалисттик Республикалар Союзу (СССР) жарыяланган. Натыйжада улуттук республикалардын кызматташтыгынын жаңы формасы пайда болгон.

Жаңы аталыштагы мамлекет – СССРдин жетекчилиги 1923-жылдын аягында Орто Азияны улуттук мамлекеттерге бөлүү жөнүндө чечимге биротоло токтойт. Бул кыргыздын саясий элитасынын мамлекеттүүлүк үчүн кыймылын кайра жандандырат. Кырдаалды туура баамдаган кыргыз интеллигенциясынын алдыңкы өкүлдөрү А. Сыдыков, И. Арабаев, Ж. Абдрахманов, К. Шабданов ж. б. СССРдин жетекчилигине (РКП(б) БКга жана СССР БАКка) - кара-кыргыз элин башка улуттар менен бир катарда өз алдынча улут катары таанууну, кара-кыргыз эмгекчилеринин өкүлдөрүн партиялык жана мамлекеттик бийлик органдарына кеңири тартууну кат менен өтүнүшкөн. Ошол эле учурда биздин элдин тарыхын, салтын сиз жакшы билесиз, ошондуктан биздин кат жөнүндө жетекчиликке түшүндүрүңүз, жардам бериниз деп өздөрү теңдүү жана жакшы мамиледе болгон таанышы М. В. Фрунзеден суранышкан.

Ушундан соң М. В. Фрунзе партиянын Борбордук Комитетинин Генералдык секретары жана СССР Эл Комиссарлар Советинин төрагасы И. В. Сталин менен жолугушуп, ага кыргыз мамлекеттүүлүгүн жактап, кара-кыргыз эли түрк урууларынын ичинде эң байыркы экендигин, автономиялуу область РСФСРдин курамында түзүлүп келечекте республикага айландырса максатка ылайыктуу болорлугун жана кыргыз интеллигенциясынын өтүнүч каты жөнүндө кеңири түшүндүргөндөн кийин ал макулдугун берген.

Ушул жолугушуудан кийин 1924-жылы 14-ноябрда Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитети – Бухара, Хива Республикаларынын, Түркстан АССРнин элдеринин эркине ылайык Орто Азия элдерин улуттук мамлекеттерге бөлүү жөнүндө токтом кабыл алган. Ошентип революцияга чейин эле бытырап бөлүнгөн кыргыз, сарт (өзбек), тажик, түркмөн, кайсак-кыргыз (казак) жана кара-калпак жерлери кайрадан бириктирилген. Натыйжада Түркмөн ССРи, Өзбек ССРи (анын курамында Тажик АССРи), РСФСРдин курамында Кара-Кыргыз автономиялуу областы жана Кыргыз (Казак) АССРи (курамында Кара-Калпак автономиялуу областы) түзүлгөн.

Область түзүлгөндө эң алгачкылардан болуп М. В. Фрунзе куттуктоо телеграммасын жөнөткөн жана келечекте кыргыз мамлекеттүүлүгү «Республика» деген сыймыктуу аталышка ээ болушуна тилектешмин деп айткан. Жердешибиздин айткан тилеги ал каза болгондон үч айдан кийин ишке ашты. Тактап айтканда, 1926-жылы 1-февралда Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитети Кыргыз областынын аймагынын кеңдигин, чет мамлекет менен чектешкенин, экономикасынын, маданиятынын жана тилинин маанисин эске алып, Кыргыз автономия областын Кыргыз Автономиялуу Советтик Социалисттик Республикага айлантуу жөнүндө чечим кабыл алган. Ошентип Кыргызстан РСФСРдин курамында өзүнүн мамлекеттүүлүгүнүн

жаңы этабын баштаган. Бул окуя 1927-жылы 7-12-мартта өткөн Кыргыз АССРинин Советтеринин I съездинде мыйзамдаштырылган.

Кыргыз АССРи түзүлгөндөн кийин анын жетекчилиги жердешибиз М. В. Фрунзенин совет мамлекетин түптөөдөгү зор эмгегин жана кыргыз элине жасаган жардамын эске алып борбор шаарыбызга ысымын коюп берүү жөнүндө өтүнүч катты Москвага жолдошкон. Натыйжада Бүткүл Россиялык Борбордук Аткаруу Комитетинин 1926-жылы 11-майдагы токтому менен Пишпек-Фрунзе шаары деп аталган.

Мындан 90 жыл мурда Кыргыз АССРинин түзүлгөндүгү тууралуу окуяны жана ошондогу инсандардын Кыргыз мамлекеттүүлүгүн калыптандырууга кошкон зор салымдары Кыргызстан элинин тарыхый, маданий мурасында өзгөчө орду бар экендигин унутууга эч акыбыз жок. Ошондой эле 1991-жылы августа эч кандай карама-каршылыктарсыз толук эгемендүүлүккө, өз алдынчалыкка ээ болушуна укуктук негиз болуп бергендигин баса белгилешибиз абзел.

Адабияттар:

1. Абдрахманов Ж. Дневники, Письма Сталину. – Ф., 1991.
2. Бейшембиев Э. Д., Джунушалиев Д. Д., Мокрынин В.П., Плоских В. М. Введение в историю Кыргызской государственности. Курс лекций для вузов. – Б., 1994.
3. Борубашов Б. И., Галиева З. И. История государства и права Кыргызской Республики. - Бишкек, 2003.
4. Кененсариев Т., Эгемназаров Д. Менин мамлекетим. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына карата популярдуу лекция. - Ош, 2003.
5. «Кыргыз туусу» 26.02.10 presskg.com
6. Момбекова Ж. К. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы. - Бишкек, 2003.
7. Осмонов Ө. Ж. Кыргызстан тарыхы (Байыркы доордон азыркы мезгилге чейин. – Б., 2007.
8. Урстанбеков Б. У., Чороев Т. К. Кыргыз тарыхы: кыскача энциклопедиялык сөздүк.- Ф., 1990.

Рецензент: к.и.н., доцент Маматов А.